

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ӘОЖ 316.356.2; МҒТАР 02.91.01

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.574>Г.А. ШАДИНОВА¹✉, А.Ә. ҚОЖАН^{2*}¹Философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: shadinova.g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0518-422X>²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: almat.kozhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2785-4789>ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада әл-Фараби шығармаларында мемлекеттік билікті қалыптастырудың негізгі мәселелерінің орын алуы қарастырылады. Түркілік рухани дәстүрдің құндылықтық мазмұнын зерделеу қазіргі таңдағы гуманитаристикада жалғасын табуда. Оның сұранысқа ие болуы өткеннің мұрасы замандастарымыз үшін өзекті болуымен, біздің қазіргі кезеңіміз өткеннің мәдениетімен тығыз байланысты болуымен астасып жатады.

Әл-Фараби өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастарында ақылды мемлекет билеушісі болған кемелді адамның идеалын іске асырған қоғамдағы басты рөлді көрсетті. Әл-Фарабидің ілімдерінің негізгі мәні тек адамның рухани жетілуіне ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы құқықтық және заңнамалық нормаларды жақсартуға да қатысты. Екінші ұстаздың айтуы бойынша, тек білімді, моральдық адам рухани пайда әкеле алады. Мұнда арнайы миссияны әл-Фараби жазуларында негізделген билеушінің идеясы жүзеге асырады. Әлеуметтік процестегі басшы, лидердің орны мен рөлі, тарихтағы объективті және субъективті факторлар диалектикасы мен қоғамдық өмір диалектикасын айқындау әл-Фарабидің зерттеу еңбектерін оқығаннан кейін орын алады.

Сонымен, әл-Фарабидің мемлекет туралы және оны дұрыс басқару туралы идеясы, билеушінің жоғары миссиясы Қазақстанның шынайы тарихында, әлемнің құрылымында, онтогенездің адамзат пен әлеуметтік мәні бар ең жоғары мағыналары мен құндылықтары ретінде қалыптасқан мемлекеттік құрылым принциптерін қамтуға қабілетті деген мәселесі әлі күнге дейін өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: Әл-Фараби, саясат, мемлекет, билік, халық, Қазақстан, мораль, дін.

G.A. Shadinova¹, A.A. Kozhan²¹Candidate of Philosophical Sciences, Acting Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: shadinova.g@mail.ru²Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: almat.kozhan@mail.ru*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Шадинова Г.А., Қожан А.Ә. Әл-Фараби шығармаларындағы мемлекеттік билікті қалыптастыру мәселелері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №2 (120). – Б. 7–18.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.574>

*** Cite us correctly:**

Shadinova G.A., Qojan A.A. Al-Farabi shygarmalaryndagy memlekettik bilikti qalyptastyru maseleleri [The Main Issues of the Formation of State Power in the Works of Al-Farabi] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №2 (120). – Б. 7–18. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.574>

The Main Issues of the Formation of State Power in the Works of Al-Farabi

Abstract. This article examines the main issues of the formation of state power in the work of Al-Farabi. The study of the value content of the Turkish spiritual tradition continues in modern humanities. Its popularity is due to the fact that the heritage of the past is relevant for our contemporaries, and our present is closely connected with the culture of the past.

In his socio-political views, Al-Farabi played a key role in society, realizing the ideal of a perfect person who was the ruler of an intelligent state. The essence of Al-Farabi's teachings lies not only in the spiritual development of a person, but also in the improvement of legal and legislative norms in society. According to the Second Teacher, only an educated, moral person can bring spiritual benefit. Here the idea of the ruler, based on the works of Al-Farabi, fulfills a special mission. Determination of the place and role of the leader in the social process, the dialectics of objective and subjective factors in the history and dialectics of public life occurs after reading the research works of Al-Farabi.

Thus, Al-Farabi's idea of the state and its correct management, that the highest mission of the ruler is capable of embracing the principles of state structure that have developed in the real history of Kazakhstan, in the structure of the world, as the highest meanings and values of ontogeny that have human and social significance, are still relevant.

Keywords: Al-Farabi, politics, state, power, people, Kazakhstan, morality, religion.

Г.А. Шадинова¹, А.А. Кожан²

¹кандидат философских наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: shadinova.g@mail.ru

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: almat.kozhan@mail.ru

Основные вопросы формирования государственной власти в произведениях аль-Фараби

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные вопросы формирования государственной власти в творчестве аль-Фараби. Изучение ценностного содержания тюркской духовной традиции продолжается в современных гуманитарных науках. Его популярность связана с тем, что наследие прошлого актуально для наших современников, а наше настоящее тесно связано с культурой прошлого.

В своих социально-политических взглядах аль-Фараби играл ключевую роль в обществе, воплощая в жизнь идеал совершенного человека, который был правителем разумного государства. Суть учения аль-Фараби заключается не только в духовном развитии человека, но и в совершенствовании правовых и законодательных норм в обществе. По мнению Второго учителя, только образованный, нравственный человек может принести духовную пользу. Здесь идея правителя, основанная на трудах аль-Фараби, выполняет особую миссию. Определение места и роли лидера в социальном процессе, диалектика объективных и субъективных факторов в истории и диалектика общественной жизни происходит после прочтения исследовательских работ аль-Фараби.

Таким образом, идея аль-Фараби о государстве и правильном его управлении, о том, что высшая миссия правителя способна охватить принципы государственного устройства, сложившиеся в реальной истории Казахстана, в устройстве мира, как высшие смыслы и ценности онтогенеза, имеющие человеческое и социальное значение, по-прежнему актуальны.

Ключевые слова: Аль-Фараби, политика, государство, власть, народ, Казахстан, мораль, религия.

Кіріспе

Қазақстан қазір тәуелсіз, дербес мемлекет болып өз алдына отау тігіп, өз саясатын жүргізіп жатқан кезде ел билеудің, билікті іске асырудың баламалы мүмкіндіктерін жан-жақты ойластырып жатқан кезде жастарымызды билік туралы ұғым-түсініктердің қырсырымен қаруландырудың маңызы зор.

Билік туралы түсінік күнделікті өмірде, ғылыми әдебиетте кеңінен қолданылады. Мәселен, фәлсафашылар ол туралы қоғамдық биліктің объективті заңдылығы, социологтар әлеуметтік билік, экономистер шаруашылық билік, саясаттанушылар саяси билік, жаратылыстанушылар табиғатқа деген билік, психологтар адамның өзіне деген билігі, ата-аналар отбасы билігі, діндарлар тәңірі билігі туралы айтуға бейім тұрады. Сонымен қатар құқық, атқарушы, қазы биліктері туралы түсінік бар.

Билік – саясаттанудағы негізгі түсініктердің бірі. Оны саяси құрылым, саяси қозғалыс және саясаттың өзін түсінудің кілті деуге болады. Билік түсінігінің анықтамасы, оның мәні мен сипаты мемлекет пен саясаттың табиғатын танудың маңызды шарты. Сонымен бірге оның бүкіл қоғамдық қатынастардың ішінен саясат пен саяси қатынастарды бөліп қарастыруға мүмкіндік беретінін айту керек.

Билік – саясаттанудың негізгі ұғымы болып табылады. Билік – адамзат қауымдастығының, адам өмірінің негізгі бастауларының бірі. Қоғам бар жерде билік бар, билік бар жерде қоғам бар. Билік жүргізу үшін сол билікке мойын ұсынатын қоғам қажет. Қоғамның бүкіл саяси өмірі осы билік айналасында өтеді.

Биліктің қажеттілігін ертедегі грек ойшылдарынан бастап айта бастаған болатын. Ежелгі заман ойшылы Аристотельдің айтуы бойынша, билік ең алдымен қоғамдық өндірісті ұйымдастыру үшін қажет, ол қоғамның тұтастығын, бірлігін сақтау үшін керек деп көрсетті. Кез келген қоғам белгілі бір тұрақтылық болмаса өмір сүре алмайды, осы тұрақтылықты қамтамасыз ететін нәрсе – бұл билік.

Билік – қоғамдық құбылыс, ол адамзат қоғамымен бірге пайда болды. Саяси биліктің пайда болуын саясаттануда мемлекеттің пайда болуымен байланыстырады. Кез келген қоғамда түрлі мүдделер (жеке дара, топтық мүдделер) болады, оларды әлеуметтік қоғамдастық реттеп, ұйымдастырып отыруы қажет. Мүдделер арасында қайшылықтар пайда болып, олар қақтығысқанда әлеуметтік шиеленіс күшейеді, сондықтан оларды реттеу қажет. Қоғам өмірін, ондағы топтар, жеке адамдар арасындағы қатынастарды реттейтін механизм – билік қатынастары болып табылады. Биліктің мәні — өз еркін басқаларға (зорлықпен міндеттеу) жүргізе алу қабілеті.

Билікті жүргізу әдістері рухани және материалдық болып бөлінеді. Биліктің құрылымына: көздері, негіздері, ресурстары, субъектісі, объектісі, функциялары кіреді. Биліктің қайнар көздері – бедел, күш, байлық, заң, адамның қоғамдағы алатын орны, ұйым, құпия, мүдде, білім, ақпараттық мәліметтер. Биліктің негіздері мен ресурстары оның маңызды құрылымдық элементтері болып табылады. Биліктің негіздері деп субъектінің билікті еркі негізделетін биліктің базасын, көздерін атайды. Биліктің ресурстары деп билікті және оның негіздерін нығайту үшін қолданылатын (немесе қолданылуы мүмкін) нақты және потенциалды құралдарды айтады. Қоғамның қызмет ету салаларына байланысты биліктің экономикалық, әлеуметтік, заңдық, әкімшілік күштеу, мәдени-ақпараттық негіздері мен ресурстары бар.

Билік – ең алдымен оның объектісі мен субъектісі бар болған жағдайда жасалынатын адамдар арасындағы қарым-қатынас. Биліктің субъектісі белсенді, бағыттаушы бастама. Биліктің субъектісі индивид, ұйым, әлеуметтік қоғамдастық, топтар, мемлекет, т.б. бола алады. Биліктің объектісі — жеке адамдар, олардың бірлестіктері, топтар, қауымдастықтар, таптар, т.б., яғни саяси субъектінің іс-әрекеті бағытталатын адамдар мен органдар. Сонымен қатар билік үстемдікті, лидерлік, бақылау қызметтерін де атқарады.

Әдістер

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеуде жаңа бетбұрыстардың белең алғаны рас. Фарабитанудың бұл кезеңіне зерттеу тақырыбына қатысты тың, жаңашыл және тәуелсіз ұстанымның қалыптасуы, әдіснамалық өлшемдердің кеңестік талаптардан және идеологиялық – цензуралық шектеуден босауы, әл-Фарабидің рухани, ғылыми, идеялық мұрасын әділ де соны ғылыми әдістер тұрғысынан қарастыру мүмкіндігінің тууы тән болды.

Негізгі бөлім

Біз осы зерттеуде әл-Фарабидің азаматтық ғылым және құқықтық көзқарастар туралы пікірлерін қарастырдық. Бұдан бұрын біз әл-Фарабидің математика, физика, философия, тарих, құқық және музыкалық ғылымнан бастап ғылымның барлық салаларын зерттеген энциклопедиялық ғалым болғанын білеміз. «Ғылымның жіктелуі туралы» өз трактатында ғалым ғылымның бес бөлігін, соның ішінде азаматтық ғылым мен оның бөлімшелері – құқық және догматикалық теология бесінші бөлімінде көрсетілген. Демек, азаматтық ғылым да қажетті ғылым болып саналады, өйткені қазіргі және болашақ салаларға тәуелді. Әл-Фарабидің басты арманы – әділеттілік заңдарына негізделген мінсіз қоғам құру. Идеалдық қоғам әл-Фараби анықтаған ұғымдардың негізінде құрылады.

Әл-Фараби азаматтық ғылым тақырыбын бірінші болып анықтады. Оның пікірінше, азаматтық ғылым қоғамдағы адам қызметінің белсенділігімен байланысты қоғам дамуының жалпы заңдарын зерттейді. Ғалым осы ғылымды келесідей сипаттайды: «Азаматтық ғылым ерік-жігермен туындаған әрекеттер мен мінез-құлық түрлерін зерттейді; қасиеттері, моральдары, туа біткен қасиеттері мен кейіпкерлері, олардан осы әрекеттер мен мінез-құлық пайда болады; олар жасаған мақсаттары...» [1, 176-б.] Бұл анықтама адамның табиғи, моральдық, психологиялық және басқа да қасиеттеріне бағытталған. Ең бастысы, Әл-Фарабидің азаматтық ғылымы өзінің саяси философиясымен тығыз байланысты.

Бұдан басқа, ғалым азаматтық ғылымды зерттеу объектісін, оның ішінде шынайы бақыт проблемасын кеңейтеді. Әл-Фарабидің философиясының тән ерекшелігі, ол шынайы бақытты жетілдіруге бағытталған. Азаматтық ғылым адамның іс-әрекеттері мен мінез-құлқына негізделген шынайы бақыттың арасындағы айырмашылықты зерттейді және түсіндіреді. Ғалымның пікірінше, шынайы бақыт – жақсылық, мейірімділік пен қадір [2, 177-б.] Әл-Фараби үшін жақсы қала – бақытты ететін қала. Әділдік заңдары бар. Идеалды құқықтық нормаларды басшылыққа алатын дұрыс саяси қоғам әл-Фарабидің ғылыми қызығушылығын тудырды. Көптеген ғалымдар өздерінің жақсы әлеуметтік қалаларының бірі болып саналатын ілімдерін әлеуметтік утопия ретінде түсіндіреді. Бірақ шын мәнінде, шығыс ғалымы, тіпті орта ғасыр жағдайында, ақылды басқару негізінде өмір сүретін қоғамның саяси ұйымының жаңа моделін теориялық тұрғыдан негіздей алды. Бұл моральдық-құқықтық негізге негізделген күшті әлеуметтік қоғам.

Елеулі қоғамды заңнамалық жүйесіз құруға болмайды. Бұл сөз әл-Фарабидің философиясының негізі болып табылады. Әл-Фарабидің пікірінше, үкіметтегі ең жоғарғы игілік қоғамдық істердегі себеп болып табылады. Бұл жағдайда артықшылықты орын заң шығару болып табылады. Осылайша, заң шығару жүйесін қалыптастыру Әл-Фарабидің жұмысында өзекті мәселе болып табылады. Заңдар қандай? Бұл мәселені ойшыл зерттейді. Заңдар моральдық ғана емес, сонымен қатар философиялық мәні бар. Шығыстың ұлы ойшылының айтуы бойынша, адамға үлкен қамқорлық жасай отырып, заңдар оның жаны мен ақыл-ойларын тәрбиелейді. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, заң – пайдаға жол [3, 165-б.].

Құқықтану (фикх) – бұл өнер. Адамның кез-келген діннің канондық заңында айқын анықталмаған кез-келген нәрсені бағалауға мүмкіндік беретін заң ғылымы (мұндай ғылым бар) ... [2, 183-б.] Әл-Фараби адам мен мемлекет арасындағы өзара қарым-қатынастың негізгі

принциптерін тұжырымдады. Сонымен бірге, өмір мен өмірдің негізгі өмірлік критерийі ретінде сенім мен білімнің танылуы түсіндіріледі.

Түркі әлемі философиялық, саяси, әлеуметтік және тіпті заңды көзқарастарды өз бетімен сипаттайды. Философия мен дін арасындағы қарым-қатынас ортағасырлық кезеңдегі қоғам дамуының идеологиялық контекстіндегі ең маңызды қатынастардың бірі болып табылады. Егер иерархиялық құрылым табиғатта болса, онда ол тікелей қоғамда көрінді. Егер әлемде негізін қалаушы – «Бірінші себеп» болса, қоғамда идеал адам – «Бірінші тарау». Демек, әл-Фараби үшін адамгершілік қоғамда Құдайдың тәртібін орнатуы маңызды. Ғалым барлық жауапкершілікті мінсіз билеушіге жүктейді.

Адам дәстүрлі дүниетанымдық көзқарасында, өздігіне аз мөлшерді түрде тәуелсіз болғанмен, ол жалпы нормалар мен құндылықтарға бағынады. Ұжымдық көзқарастар мен идеялар адамға, оның жеке дүниетанымына үстемдік етеді. Әлемнің тұтастай жаратылу процесінде діндер, әдет-ғұрыптар, принциптер мен діни нанымдар қалыптасты. Олар әдепті ой, парасатты дана сөз және ізгілік әрекет қағидаларын адамға сіңдіре білді [4, 218-б.]

Әл-Фараби идеал мемлекеттің теориясын дамыта отырып, билеушіге, «қалалық бірлестіктің негізгі мүшесіне» ерекше назар аударады. Осыған байланысты ол былай деп жазады: «Дененің барлық органдарының қалай болса да, негізгі орган табиғатқа сай, ең толық және толық қалалық бірлестіктің барлық мүшелері секілді, оның басы бәріне тән, ең керемет және ол өзі басқаратын адамдардан жоғары [64, 429-б.]».

Бірінші тарау – дана адам, философ, заң шығарушы және имам. Осыдан келіп, ол – мінсіз көшбасшы.

Билеуші, ғалым – мемлекет басшысы және қала жүрегі. Адам денесінің жүрегі қандай орынға ие болса, сол функцияны мемлекет деңгейінде басқарады, ал жақсы өмір үшін және барлық жақсылық билеушінің оң сипатынан келеді. Басқарма ғалымның барлық адамдар үшін тағайындалмаған, әркімнің жетістігі емес өнер деп санайды. Бұл өнерді тек лайықты адамдар иелене алады.

Әл-Фарабидің сөзіне қарағанда, адам мінез-құлық нормалары мен қоғам қабылдаған заңдарға байланысты болып табылады. Тек «жақсы» қалаларда ғана еркіндік, әділеттілік, әл-ауқат, ғылым және білім өркендеуі мүмкін. Әділетті қала тұрғындарының ритуалында мінсіз қоғамның басшысы демократиялық жүйені қалыптастыруда, әділеттілікті қалпына келтіруде және адамгершілік тұрмыс жағдайында бастысы болып табылады.

Сонымен қатар, әл-Фараби бойынша, заң шығарушы өз заңдарын жүзеге асыра алады, сондай-ақ оған бұйрық бере алады деп бекітеді. Заң шығарушының өздері заңдарға сәйкес келмеуі заңнаманы жүзеге асырудағы табысты қамтамасыз етуі мүмкін. Егер заңның қоғамда заңды күші болмаса, онда бұл жағдайда заң шығарушының сөзі оның бағыныштылары тарапынан қабылданбайды. Бұл жағдай надан қалаларға тән.

Әл-Фараби философиясындағы моральдық аспект әмбебап мағынаға ие болады. Оның тәліміне сәйкес, адамгершілік адамға тән сипатқа ие, ал билеушінің адамгершілік қасиеті әлеуметтік сипатқа ие. Егер саясаткер мінсіз адам болса, оны қорлайтын ештеңе жоқ және өз міндеттерін абыроймен орындаса, ол имитацияның үлгісі. Халыққа келсек, олар заңға бағынып, заңдарға мойынсұнса, онда бұл жағдайда мемлекет жақсы деп айтуға болады.

Бұдан басқа, әл-Фараби адамзаттың тарихи дәуірінде заңдарды жаңартуға болады деп айтады. Бұл жағдай мемлекеттің қайта құрылуымен байланысты. Бұдан басқа, әл-Фараби заңдарды қабылдау кезінде қарапайым жеңілдіктермен (ауыз су, өзен төсектері және т.б.) халықтың әлеуметтік қауіпсіздігін ескеру қажет және бұл әділ шешілуі керек. Осылайша әрбір адамның басы үшін маңызды: мемлекеттің әрбір азаматы, әрбір отбасы артықшылықтарға лайық, ал олардың әл-ауқаты бүкіл қаланың (мемлекет) игілігі ретінде қарастырылады [5, 64-б.] Осыған байланысты, адамгершілікке толы адам өзі ғана емес, қоғамның да қамын ойлайды. Сонымен қатар ол заң бойынша көтермеленгендіктен емес,

әділдікке ең жоғары құндылық ретінде ұсынылғандықтан, бәріне әділдікпен басшылық жасайды.

Әл-Фарабидің адам және қоғам мәселелеріндегі идеялық және азаматтық ұстанымын қарастыру үшін негізгі элементті: жалпы рационалистік көзқарасты, өмірді түсінудің гуденмо принципін, сондай-ақ ұтымды және адамгершілік арасындағы өзара қарым-қатынас принципін ажыратуға мүмкіндік береді [6, 212-б.] Шынында, әл-Фараби рационализмінің жазбаларында ақылға қонымды өмір ерекше орын алады. Қарапайымдылық адамгершілік критериймен анықталады. Осылайша, Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси тұжырымдамасы этикалық және құқықтық нормалар басым болатын жаңа, жетілдірілген қоғам құруға бел байлады. Мемлекеттік басқаруды дінмен және моральмен бірлікте қарауды ойшылдардың әмбебап доктринасы құрайды, бұл біздің күнімізде теориялық және практикалық маңызға ие.

Әл-Фарабидің өмір сүрген заманы саяси-қоғамдық, мәдени, идеялық жіктелістің кезеңі еді. Орталық билік әлсіреп, халифат бірнеше жеке мемлекеттерге бөлініп, мұсылман әлдерін анархия, саяси тартыс жайлап, ислами құндылықтар ұмытылып, діни сана әлсіреген заманда өмір сүрген әл-Фараби бұл тартыстардан тыс қалмады. Оның қайырымды қала туралы идеясы ортағасырлық араб-мұсылман қоғамының саяси-қоғамдық, рухани-тарихи жағдайының көрсеткіші. Бұл еңбек оның ішкі идеялық әлемі мен оның өзі өмір сүрген қоғамның саяси және қоғамдық шындығының синтезі. Ол өмір сүрген қоғамның тарихи ерекшеліктеріне тоқталсақ, әл-Фарабидің жаңашыл, жасампаз талпынысының қаншалықты қажетті және маңызды екенін түсінер едік. Әл-Фараби қоғамда бірлік, жүйе және әділеттілікті орнатуды мақсат тұтты. Ол әр адам өзінің функциялық қабілеттілігі мен табиғи бейімділігіне сәйкес қауіпсіздік, тұрақтылық және әділеттіліктен өз нәсібін алады деп есептеді.

Әл-Фараби бұл сұрақтарға екі шешім ұсынды: біріншісі пікірдің бірлігі, екіншісі қоғамның бірлігі. Пікірдің бірлігіне келсек, әл-Фараби мектептердің көптігіне қарамастан, философиялық ақиқаттың бірлігін қуаттады. Ол Аристотель мен Платонның ойларын біріктіруге тырысты. Алайда жоғарыдағы грек философтары ақиқат туралы қарама-қайшы көзқараста болды. Сондай-ақ, әл-Фараби адамның ішкі толғанысын, жеке ойшылдығын әсірешіл шииттер мен Тазалық ағайындары сияқты философиялық принцип ретінде қабылдады. Оған әл-Фараби адамдардың ой бірлігі идеясын негіздеді. Сол тарихи кезеңде әл-Фарабиден басқа «Тазалық ағайындары» атты ағым да шарифаттың әлсіреп, оның орнын надандық пен адасушылық басқанын алға тартып оны философия арқылы тазартпақшы болды. Олар гректің философия мен исламдық шарифатты біріктіргенде екеуі де мінсіз толық болады деген идеясын таратты. Фараби бұл ойын жүзеге асыра алмаса да, одан кейінгілер исламдық наным мен гректік ойды біріктірді. Ал бұл жайт өз кезегінде еврей философы Мұса ибн Маймунның, одан кейін Ф. Аквинскийдің еңбектерінде көрініс берді.

Қоғамның бірлігіне келсек, әл-Фараби қоғамның тұрақты негіздерге, өзгеріссіз заңдарға сүйенгенін қалады. Ол әр қалада бірлікті жүзеге асыруда, қоғамның барлық топтары арасында әділеттілік пен жүйені орнатуда тұрақты ғаламдық, құрылымдық негіздерге жүгінді. Сонда ғана саяси тұрақтылық орнайды деп түсінді. Осы тұрақты негіздерді жасау үшін әл-Фараби ғылыми, метафизикалық, саяси және этикалық білімдерін біріктіреді. Яғни тіршіліктегі барлық заттар «бар болуы міндетті, қажетті» алғашқы заттың болуын, сондай-ақ өздігінен бар болуы мүмкін заттардың және өзгесі тарапынан бар болуы қажетті заттардың болуын қажет етеді. Исламдық қоғам әл-Фарабидің ойынша осы пирамидалық құрылысқа сәйкес болуы тиіс. Бұл үштік басқарушымен басталады, орталық билікке жақын таңдаулы элита арқылы төменгі еңбек етуші топпен аяқталады. Әл-Фарабидің жазуынша ең жоғарғы билік иесі қоғамның әртүрлі топтарын тәртіпке келтіруі керек, тайпадағы әрбір адамның өзіне лайықты әлеуметтік яки қоғамдық мәртебесі болуы тиіс. Бұл я қызмет мәртебесі, я билік ету мәртебесі болуы мүмкін. Бір-біріне жақын мәртебелер және бір-біріне мүлдем ұқсамайтын мәртебелер болуы мүмкін. Бұл басқару мәртебелері ең жоғарғы биліктен

басталып, өзге қызмет мәртебелерімен аяқталады. Осындай жағдайда қаладағы әрбір жан басқамен тығыз араласып, берік байланысты болар еді. Яғни, толық иерархиялық сатылы саяси жүйе орнауы қажет. Бұл мысал «Ең әуелгіден» басталып, алғашқы материямен аяқталатын тіршіліктегі жағдайға ұқсайды. Одан тарайтын бөлшектердің өзара байланыстылығы мен бір-біріне қарама-қайшылығы өзінен тіршілік иелері мен заттарды бар етуші Алғашқы себепке ұқсайды. Тіршіліктегі бұдан кейінгі мәртебелер бірте-бірте төмендей береді: олардың әрқайсысы басқарушы және басқарылушы болып, ең ақырында табиғатынан басқарушы емес, керісінше қызмет етуші, басқасы үшін бар болушы болуы мүмкін заттарға ұласады.

Бұл туралы әл-Фараби былай деп жазады: «Заң шығарушы, біріншіден, өзінің заңдарын ендіре білгені, екіншіден, басқара білгені жөн. Егер ол берген жарлығын ендіре алмаса, басқалар қадағалайтынды өзі де қадағаламаса, онда оның нұсқауларының заңды күші болмайды және оның сөзін қол астындағылары қабылдамайды. Егер заң шығарушы – білімсіз адам болса, онда ол адамдарға пайда әкелетін заңды белгілей алмайды, заңды сақтаудағы маңызды орынды тәрбие алады. Заңды елемейтін және өзінің бағыныштыларын да соған итермелейтін адамның өзі, өзінің іс-әрекетімен үлкен тәртіпсіздікке душар қылады [7, 118-б.]».

Әл-Фараби қоғамды әлеуметтік, саяси, діни және идеялық жағынан біріктіретін және оған бағыт беруге құдыретті, ақылға сүйенуші биліктің болғанын қалады. Ол осы міндетті атқаруға қажетті шарттарға, қасиеттерге және сипаттарға ие деп пайғамбардың тұлғасын ғана мойындайды. Әл-Фарабидегі пайғамбар, ендеше, қоғамда болуы тиісті қажеттілікті құрайды, онда пайғамбарлықсыз тұрмыстық істер дұрыс жолға қойылмайды, адамдар тура жолмен жүрмейді. Жоғарыдағы жағдай тек игілікті қалада ғана болуы мүмкін. Мұның себебі, адамның өзінің қажеттіліктерін өтеуге жәрдем ететін серіктің көмегінсіз, тұрмыстық істерін жалғыз өзі толық атқара алмауында жатыр. Сондықтан, адамдар қалалар мен қоғамдарды құрды. Әл-Фараби бұл турасында «Азаматтық саясат» атты кітабында былай дейді: «адамдардың әрбірі өзінің тұрмысында және ең жоғары кемелділікке еруінде барлығын жалғыз өзі істеуі мүмкін емес, ол көптеген мәселелерге мұқтаж болып жаратылады. Ол әрбір мүшесі оның мұқтаж болған нәрсесін жасап беретін басқа қауымның қажеттілігін сезінеді. ...Осылайша, адам кемелдікке жәрдемдесу және қоғамдасу арқылы ғана жетеді... Сондықтан, адамдар қоғамдасуға және жәрдемдесуге мәжбүр болады, жердегі бір нүктеге жиналады және адами қоғамдар пайда болады».

Адам өзінің қажеттіліктерін жәрдемші серіктің болмауынсыз өтей алмайды, өз тұрмысын ретке келтіре алмайды және өз өмірін толық жақсарта алмайды. Олай болса адамның болмысы мен тұрмысында серіктестік немесе ортақтық деген ұғым болуға тиіс. Серіктестік қатынасыз толық бола алмайды. Қатынастарда әділеттілік пен заң мәселесінде адамдарды өзіне қарататын, заңды оларға міндетті ететін, олардың арасында әділеттілікті іске асыратын бір адамның болуы тиіс. Бұл адамда өзге адамдарда жоқ ерекшеліктердің болуы тиіс, ол адамда өзгелер өздерінде жоқ нәрсені байқауы керек және ол өзгелерді тоқтатуымен ерекшеленуі керек, оның мұғжизалары болуы керек. Мұндай қасиеттер сөзсіз тек пайғамбарда ғана болуы мүмкін болады.

Біз талқылап жатқан пайғамбар кез келген қаланың басында тұрмауы мүмкін, дәлірегі, ол кез келген қаланың басында тұруы мүмкін емес. Бұл қалада немесе қоғамда ол үшін өзара байланыстылықты және дамуды қамтамасыз ететін белгілі ерекшеліктердің бар болуы міндетті. Мұның жалғыз себебі, Фараби өз қаласын немесе қоғамын мықты және тұрақты негіздерге, өзгеріс пен ауысуға ұшырамайтын іргетасқа негіздегісі келгендігінде жатыр. Ол қаладағы жәрдемдесу мен өзара байланыстың, ағзаның өмірінің толығына ұқсас және өзін қорғау үшін мүшелерінің бір-бірімен ынтымақтасатын мықты денедегідей болғанын қалады. Дененің мүшелерінің жаратылысы мен қызметі жағынан әртүрлі болуымен қатар, онда «жүрек» деп аталатын басты мүше бар, оның мәртебелері жөнінен сол басшыға жақын

мүшелері бар. Олардың әр біреуінде, табиғатынан сол арқылы өз ісін істейтін қабілет болады. Басқа мүшелер одан кішірек болады. Кішілігі соншалық, тіпті, қызмет ететін және қызмет етпейтін өзге мүшелерге аяқталады. Әуелгіден басталып, алғашқы материяға аяқталатын заттарда жағдай дәл осындай. Бұл алғашқы материя болуы мүмкін болып табылатын екінші заттар арқылы басқасы үшін қызмет етеді және бар болады.

Әл-Фарабидегі исламдық қоғам осы пирамидалық құрылымға сәйкес түзіледі. Өйткені, ол басшымен басталады және таңдаулы билікке жақын тап арқылы еңбек етуші, төменгі тапқа аяқталады. Бірінші басшы қоғамды реттейді және әр тайпаның әрбір адамы өзіне лайықты мәртебеге ие. Бұл я, қызмет мәртебесі, я басшылық мәртебесі болып табылады.

Бұл қоғамның басшысына келсек, әл-Фараби оны Бірінші себепке ұқсатып, оның орнын анықтайды. Басшы дененің мүшелеріне қатысты жүрекке, жанның қабілеттеріне қатысты «пайымдаушы күштерге» ұқсатылады. Басшының маңыздылығы осындай болса, осы ұлы мәртебеге кез келген қатардағы адамның ие болуы мүмкін емес. Керісінше, басшыда белгілі қасиеттердің, мінездердің топтасуы қажетті болады. Себебі, оның қызметі мен міндеті тек саяси сипатта ғана емес, сондай-ақ, діни, этикалық, идеялық және қоғамдық маңызға да ие. Ендеше, ол я пайғамбар, я философ болуы, немесе екеуі бірге болуы керек. Әл-Фараби «Ізгілікті қала тұрғындары» атты трактатында сөзін ары қарай жалғастырады: «Алла Тәбәрік уа Тағаладан тасыған (арабша *файд*, тасу, эманация) нәрсе әрекетшіл ақылға жетеді, әрекетшіл ақыл оны «пайда болған» ақыл арқылы «әсерленуші» ақылына тасиды, кейін, қияли күшке тасиды. Одан әсерленуші ақылына тасуымен дана философ және толығымен ақылгөй болады. Одан қияли күшіне тасуымен келешекте болатынмен ескертетін, қазіргінің жай-жапсары туралы хабар беруші пайғамбар болады. Бұл адам болмыстың кемелденген мәртебесінде, бақыттың дәрежелерінің ең биігінде тұрады. Оның рухы кемелді, біз айтқандай әрекетшіл ақылмен біріккен болады. Бұл адам бақытқа жеткізе алатын әрбір іс-әрекетті біледі. Бұл - басшыға қойылатын шарттардың біріншісі. Кейін, оның бұған қоса, бар білетінін айтып, жақсыны жеткізуі үшін, тіл құдіретінің болуы керек. Оның бақытқа жеткізетін істерге және бақытқа жетелей білуі керек, бұдан басқа, оның тұрмыстық істерді атқаруы үшін денесінің мығым болуы қажет».

Басшылық Әл-Фарабидің ойынша, екі ерекшеліктің арқасында мүмкін болады. Біріншісі, адамның табиғатынан және жаратылысынан оған дайын болуы, екіншісі, қабілеті мен санасының, бітім-болмысының лайықтылығы, яғни, расында, ақылға және ақылдыға айналу. Философ, бірінші басшы, патша, заңдардың негізін салушы – бұл сөздердің барлығы бір мағына береді. «Бұл сөздердің кез-келгенін алсақ, кейін, біздің тіліміздің иесі – халықтың тілінде олардың әрбірін білдіретін мағынаны алсақ, нәтижеде олардың барлығының сол бір мағынаны беретініне куә боламыз [8, 65-6]».

Әл-Фараби белгілеген аталмыш сипаттар мен қасиеттердің бір тұлғада тоғысуының және онда жүзеге асуының қиындығына қарамастан, ол басшы болудың тағы бір шартын қосып, мәселені күрделендіреді: әл-Фарабидің жалпы мектебінің және оның суфизмге жақындығының ықпалымен басшы болу үшін белгілі бір дәрежеде исламдық ілімдерден хабардар болуы шартқа айналды. Оның түсінігіндегі қаланың билеушісінің әрекетшіл ақылдың дережесіне жоғарылауы қажетті, одан шабыт пен аяңды қабылдайды. Әл-Фараби «Даналықтың маржандары» атты еңбегінде бұған қатысты былай дейді: «Киелі рухты төменгі жақ жоғарғы жақтан алмайды, сыртқы сезім ішкі сезімнен басым түспейді, оның әсері оның денесінен әлемдегі денелерге және ондағы барлық заттарға көшеді, және адамдардан үйренбесе де, періштелер мен рухтан мәліметтерді қабылдайды».

Кемеліне жеткен философқа ізгілікті қаланың істерін басқару өкілеттілігі беріледі. Бұл басшы шынайы бақытқа бөленгендіктен және рухани жаратылыстармен байланысқа түсе алғандықтан, оның қарамағындағылар мен бағыныштылар оған қарай тартылуы тиіс. Ол, ең әуелі, әсіресе, олардың рухтарын тәрбиеге салуы қажет, олармен бірге нұрдың және оған

бөленудің деңгейіне көтерілуі қажет. Де Бур айтқандай, біз тұрғындары әулие, басшысы пайғамбар бір қаланың алдында тұрмыз. Бұл қала тек Әл-Фарабидің қиялында ғана бар қала.

Осылайша, біз әл-Фарабидің өзінің пайғамбарлық туралы теориясында дін, философия, саясат және қоғам ұғымдарын бір-бірімен тығыз байланыстыра қарастырғанын көреміз. Мұнда қиял күшінің маңыздылығы ерекше мазмұнға ие болады; қиял күші сезім әлемінен асып, пайғамбарлық мәселесін шешу және пайғамбар мен философ арасында көпір қызметін атқару үшін құдай әлемінен уахиді қабылдайды. Демек, «ізгілікті қаланы» басқару осы философ әрі пайғамбарға тиесілі болады. Әл-Фараби ізгілікті қаладағы басшыны рухани кемелдікке жеткен көрнекті, көреген адам ретінде сипаттауы оның қоғамдағы дәрежесін, оны Бірінші себептің өзге заттарға қатысты маңыздылығымен салыстыра белгілеуін, оның өзгеріске ұшырамайтын, ақылды жетекшілікке алатын тұрақты билікті құрғысы келгенін аңғартады. Мұның іске асуы үшін, басшылықта барлық талап етілген шарттарды өзінде қамтыған және қоғамға бағыт беруге қабілетті, оны пікірлік, саяси, қоғамы тұрғыдан біріктіре алатын, тіпті, ислами шарифатқа кейбір түзетулер енгізуге дейін баратын сондай күшті тұлға қажет.

Жалпы алғанда Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» еңбегі қоғамдағы адамдардың іс әрекетін көрсететін және әділетті қоғам құруға алғышарт жасаған көлемді еңбек. Әділетті қоғамның теориялық негізін жасап берген ғалым.

Әл-Фарабидің қоғам жөнінде жазған еңбектерін ұмыту, болмаса ескермеу, тарихқа жасаған үлкен қиянат. Сондықтан осы салада жасалынып жатқан жұмыстар әл-Фарабидің ашылмаған қырларын халыққа танытады деген үміттеміз. Фарабитану саласы бойынша атқарылатын жұмыстар әлі алда. Бұл жазылған кішкене еңбек, Фараби мұрасын зерттеудің бір тамшысы іспеттес. Алда Фараби жөнінде жазылатын еңбектер, атқарылатын істе болашақ еншісінде. Әл-Фараби еңбектері қазақстанның рухани дамуына үлкен үлес қосады деген үміттеміз. Осы мақсатта жазылған бұл жұмыс өзінің алға қойған мақсатын атқарып шықты деген ойдамын.

Мемлекет басшысы ойшылдың саяси философиясында мемлекеттің пайда болуы мен жұмыс істеуінің себебі ретінде ғана емес, сондай-ақ жоғары білімі, дағдылары мен доминант дағдылары бар саяси тұлға ретінде де әрекет етеді. Әл-Фараби көшбасшысының кәсіби қасиеттері мен негізгі міндеттері, ең алдымен, адамгершілік басқаруда, қоғамның барлық мүшелерінің мүдделерін ескеретін бірыңғай саяси бағытты дамытуда анықталады. Басшы әділдіктің кепілі, азаматтарды заңсыздықтан, қаскөйліктен және ар-ождандан қорғайтын тәртіп пен қорғауға шақырылған жеке қасиеттері үшін сайланады.

Қоғамның әлеуметтік құрылымының әркелкілігі және оны реттеу арқылы бақытты қоғам орнату мәселесі ортағасырлық ойшылдардың үнемі назарында болған. Солардың арасында бұл мәселені ғылыми пайымдауда әл-Фарабидің тұжырымдары ерекше ден қоюға лайық.

Әл-Фарабидің пайымдауында бақыттың әртүрлі категориялары бір-бірінен үш белгі болып озық тұрады: түрі бойынша, саны бойынша және сапасы бойынша. Бұл белгілер өнердің категорияларына да тән [9, 322-б.]. Әртүрлі кәсіпшіліктерді өнер ретінде бағалаған ойшыл тоқымашылықтың, иіс су дайындаушылардың, дәрігерлік пен шешендіктің бір-бірінен артықшылығы олардың қызметтерінің саны мен сапасына қарай ажыратылады дей келіп, бақыт категориясы да осы белгілер бойынша бір-бірінен озық тұрады деп есептеді. Жалпы, әл-Фараби философиясының негізгі түйіні – адамның әсемдікке, бақытқа белгілі бір өнерді меңгеріп, өзін қоршаған ортамен біртұтас үйлесімділікте өмір сүре алғанда ғана көп жеткізе алады деген қорытындыға келіп тіреледі.

Қоғамдық еңбек бөлінісі – өндірістік қатынастарды дамытып, халықтың материалдық игіліктердің молайтудың аса маңызды тетігі. Осы әлеуметтік-экономикалық құбылыстың екінші қыры – оның қоғамдық қатынастарды қалыптастырушы және реттеушілік қызметіне қатысты.

Дүниедегі бүкіл өзгерістерді, жаңалықтарды жасаушы – адам, оның күш-қуаты, ерік-жігері, ақылы, білімі мен біліктілігі. Қазақ ойшылы Шәкәрім өз сөзінде: «Ғылым дүниені әрі түзетуші, әрі қарайтушы» [10, 9-б.] деген. Ал сол ғылымды бойына игере алатын тек адам баласы ғана емес пе?

Осы пікірге сәйкес Ғ. Есімнің: «Заманды түзетуші де, жетілдіруші де – адам» [11, 1-б.] деген тұжырымы тың ойларға түрткі болады. Әрине, заман адамды көп нәрсеге үйретері анық. Дегенмен, қоғамда болып жатқан сан түрлі өзгерістер сол адамның қолынан жасалынып жатқаны шындық нәрсе. Қоғамның жақсы не жаман болуы тікелей адамның өзіне байланысты. Осы тұжырымға байланысты Құранда нақты айқын көрсетілетін моральдық нормаларды адамзат баласының орындалаулары міндеттелген. Сондықтан да жақсылық – Алладан, ал жаманшылық – адамзаттың өзінен деген тұжырымды рухани кемелденуге шақыру ұстанымы деп бағалаған жөн. Жаманшылық өріс кеңейтіп, кең тарала бастаса – оған қарсы зауалды Алла еріксіз қолға алады деп айтылған еді. «Құтадғу біліктің» рухани өзегін құраған бұндай ұстанымдар бүгінгі күні де өз мәнін жойған жоқ.

Қазіргі заманның тәуелсіз дамуы қазақ жұртында ғылым мен білімнің өркендеуіне кең жол ашты. Тарихи даму үрдісі де өрелі өрісін тауып, көш-керуенін түзей түсті. Ежелгі өркениет тұғырларына зер салу ғылыми-танымдық көкжиектен әрі шығып, қоғамдық, мемлекеттік мәнге ие болды. Олай болса қазіргі еліміз тәуелсіздік алып, дербес даму жолына түскен кезеңде ежелгі дәуірлердегі ұлттық мәдениетіміз бен рухани жан дүниеміздің күретамырлары саналатын алтын көмбелерді аршып, танып, талдап ұлттық ой-санамыздың нақты тарихи деректері, құжаттары ретінде ұсыну маңызды екені анық. Бұл үрдіс енді-енді байсалды ғылыми бағыт ретінде қоғамдық санада және болмыста күш ала бастады. Ежелгі түркі дәуірінің өзінде түркі халықтарының парасат-пайымын қалыптастырып, рухани түп-тегін саралайтын дарынды да өлмес мұралар жасалынды.

Қазіргі Қазақстан – болашаққа деген ұмтылыс жоспары және тұрақты экономикасы бар демократикалық, тәуелсіз, егемен мемлекет. Бүгін Қазақстан өзі, өзінің міндеттері мен мақсаттары туралы тайсалмай мәлімдейді. Еліміздің басында отырған ұлы тұлғаларымыз шын мәнінде ақылды, шебер саясатшы, стратег және нағыз патриот болып табылады. Тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының Назарбаевтың арқасында біз тұрақтылық пен өркендеуге қол жеткіздік. Тәуелсіз алғаннан соң экономика, ғылым, мәдениет дами бастады. Тәуелсіздік кезінде мықты мемлекет пен ең динамикалық экономиканың бірін құрдық, адамдардың өмір сүру деңгейін көтердік. Еліміз көп ұлтты, бұл біздің тағы бір артықшылығымыз, себебі біз – біртұтаспыз, бізді Отанымыз, достық, құрмет, өзара көмек, сүйіспеншілік біріктіреді. Соңғы кездері Қазақстанның халықаралық аренаның барлық қызмет салаларында орнықты орны бар. Біз спортта, экономикада табысқа жеттік, елімізде бейбітшілік пен келісім орнады. Мемлекетіміз саяси және мәдени өмірдің орталығына айналуда [12, 28-б.].

Түркілік рухани дәстүрдің құндылықтық мазмұнын зерделеу қазіргі таңдағы гуманитаристикада жалғасын табуда. Оның сұранысқа ие болуы өткеннің мұрасы замандастарымыз үшін өзекті болуымен, біздің қазіргі кезеңіміз өткеннің мәдениетімен тығыз байланысты болуымен астасып жатады. «Қазақстан-2050» Стратегиясы біздің қазіргі кезеңіміз бен біздің өткенімізді байланыстырушы дамудың магистралды векторды анықтады, өткеннің дауысының камертонын қазіргінің симфониясымен байланыстырды. Оның негізгі ұстанымдары – мәдени мұраға деген ұқыптылықпен қараушылық, мәдени байлығымызды көбейту, дәстүр мен мәдениетті ұлттың генетикалық коды ретінде түсіну – осының барлығы Қазақстан мемлекетінің мәдени саясатын айшықтайтын белгілерге айналды және сонымен қатар оның өткеннің рухани және материалдық мәдениетіне қатынасының мәні мен мазмұнын анықтады. Қазіргі жағдайдағы түркітілдес елдердегі сұхбат тарихи тәжірибеге сүйене отырып қарастырсақ мәдени диалог ретіндегі болашағы үлкен, өйткені түркілік әлемнің мәдени парадигмасында негізгі рухани бастаулар бар – олар түркі тілдері мен

түркілік дәстүрлер. Түркі әлемінің зияткерлік әлеуеті зор, ол жалпыәлемдік мәдени кеңістікте жүзеге асуда және ол әлемнің мәдениетке түркілердің қосқан үлесі қомақты болғанына қарамастан өзінің жалғасын табуда.

Әл-Фарабидің ғылыми мұрасының жаңа қырларын анықтау, оның шығармаларынан жаңа тұжырымдарды қалыптастыру бізді объективті бағалап, еліміздің болашағын дұрыс ойластыруға мүмкіндік береді. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» және көшбасшы идеясы туралы доктринасы – қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялануының рухани жаңару тұжырымдамасының негізі. Мемлекет басшысының «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы модернизациялау» атты мақаласында, өзіңізді өзгерте білу, өзгеріп отыратын жағдайларға бейімделу, жаңа дәуірдің ең жақсы нәтижесін алу маңызды. Осылайша, Үшінші модернизацияның заманауи міндеттеріне сәйкес Әл-Фараби идеялары сөзсіз болып табылады.

Қорытынды

Сонымен, Қоғамның әлеуметтік құрылымының әркелкілігі және оны реттеу арқылы бақытты қоғам орнату мәселесі ортағасырлық ойшылдардың үнемі назарында болған. Солардың арасында бұл мәселені ғылыми пайымдауда әл-Фарабидің тұжырымдары ерекше ден қоюға лайық. Белгілі ғалым Ә. Нысанбаевтың: «Дүниеде барша жақсылық та, жамандық атаулы да адам қолынан жасалынып келеді. Әлемдік ауқымда алып қарасаңыз да, жеке ұлттың тарихы шеңберінде алып байқасаңыз да солай. Кез-келген қоғамның өсуі немесе өшуі ондағы адамдардың парасаты мен істеген істеріне байланысты болып келеді» [13, 41-б.], – деген тұжырымы мәселенің маңызын барынша кең ауқымда қарастырады.

Әл-Фараби өз зерттеулерінде адамдар арасындағы байланыстарды талдауда одан әрі тереңдей түседі. Адамның адамды билеуі өзгелерге билік жүргізуі ниетінен туындайды. Бұндай жағдайда адамдардың қатынасы бір-бірімен тең, сыйластық пен құрметке емес, жеңімпаз – бағынышты қағидасына құрылады. Кімнің қаруы және қара күші мығым болса ол өзіне әлдекімді бағындырады және оның күшімен өзгені немесе адамдар тобын бағындырады, ақыр соңында оның қол астына әрқайсысы белгілі бір қызмет атқаратын белгілі бір көлемдегі көмекшілер тобы жиылады: қол астына көмекшілердің жеткілікті мөлшері жиналған соң оларды өзінің орынсыз тілектерін іске асыратын құралға айналдырады. Әл-Фарабидің бұл тұжырымы ортағасырлық қоғамдағы деспоттық биліктің орнығуының әлеуметтік тетігін тап басып әйгілеп отыр деп білеміз.

Жалпы айтқанда, әл-Фараби өз шығармаларында адамның қоғамдағы басты рөлін көрсетті. Өз еңбектерінде, жоғары мұраттарды білдіретін қоғамның қандай болу керектігін анықтады. Мемлекет туралы және оны дұрыс басқару туралы, қоғамдағы заң шығару қызметі туралы, мемлекеттік құрылымға принциптерді аудару алатын билеушінің жоғары миссиясы туралы әл-Фарабидің идеялары қазіргі таңда Қазақстанның нақты тарихында өзекті болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Антикалық философия [Электрондық ресурс]. URL: <http://www.sesiya.ru/staty/filosofiya/921-antikalyik-filosofiya/>
2. Аль-Фараби. Философские трактаты. – А.: Наука, 1972. – 429 с.
3. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. – А.: Наука, 1985. – 624 с.
4. Sagikyzy A., Satershinov B.M., Moldagaliyev B.Ye., Smagulov M.N. Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan (245.4 kB) // European Journal of Science and Theology. – 2015.

5. Азербайев А.Д. Онтологическое единство нравственности и политики в философии аль-Фараби: Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). – Астана, 2017. – 150 с.
6. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.
7. Гаипов З.С., Жандосова Ш.М. Саяси ілімдер тарихы: Оқу құралы / З.К. Шәукенова мен С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. – 192 б.
8. Момынқұлов Ж.Б. Әл-Фарабидің дүниетанымындағы діннің алатын орны. Философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2009. – 151 б.
9. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 395 б.
10. Есім Ғ. Шәкәрім сауалдары төңірегінде // Абай. – 1998. – №2. – Б. 9–14.
11. Есім Ғ. Заман өткен сайын адамның адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма? // Абай. – 1999. – №4. – Б. 1–7.
12. Назарбаев Н.А. Бауырларымызға құшағымыз ашық (Дүние жүзі қазақтары құрылтайының 1992 ж. 1 қазандағы салтанатты мәжілісіндегі сөзі) // Тәуелсіздігіміздің бес жылы. – Алматы: Қазақстан, 1996. – Б. 27–32.
13. Нысанбаев Ә. Адам және ашық қоғам. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 160 б.

REFERENCES:

1. Antikalyq filosofiya [Elektronдық, resurs]. URL <http://www.sesiya.ru/staty/filosofiya/921-antikalyik,-filosofiya/>
2. Al-Farabi. Filosofskiye traktaty. – A.: Nauka, 1972. – 429 s. [in Russian]
3. Al-Farabi. Istoriko-filosofskiye traktaty. – A.: Nauka, 1985. – 624 s. [in Russian]
4. Sagikyzy A., Satershinov B.M., Moldagaliyev B.Ye., Smagulov M.N. Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan (245.4 kB) // European Journal of Science and Theology. – 2015. [in English]
5. Azerbayev A.D. Ontologicheskoye yedinstvo nrvstvennosti i politiki v filosofii al'-Farabi: Dissertasiia na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). – Astana, 2017. – 150 s. [in Russian]
6. Al-Farabi. Sotsialno-eticheskiye traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1973. – 400 s. [in Russian]
7. Gaipov Z.S., Jandosova Sh.M. Sayasi ilimler tarihy: Oqu quraly / Z.K. Shaukenova men S.E. Nurmuratovtyn jalpy redaksiyasymen. – Almaty: QR BGM GK Filosofiya, sayasattanu jane dintanu instituty, 2015. – 192 b. [in Kazakh]
8. Momyñqūlov J.B. Al-Farabidin dunietanymyndagy dinnin alatyn orny. Filosofiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan dissertasiya. – Almaty, 2009. – 151 b. [in Kazakh]
9. Al-Farabi. Filosofiyalyq traktattar. – Almaty: Gylym, 1973. – 395 b. [in Kazakh]
10. Yesim G. Shakarim saualdary tonireginde // Abay. – Almaty, 1998. – №2. – B. 9–14. [in Kazakh]
11. Yesim G. Zaman otken sayyn adamnyn adamshylygy tuzelip bara ma, buzylyp bara zhatyr ma? // Abay. – Almaty: 1999. – №4. – B. 1–7. [in Kazakh]
12. Nazarbaev N.A. Bauyrlarymyzga qushagyмыz ashyq (Dunie juzi qazaqtary quryltaiynyn 1992 j. 1 qazandagy saltanatty majilisindegi sozi) // Tauelsizdigimizdin bes jyly. – Almaty: Qazaqstan, 1996. – B. 27–32. [in Kazakh]
13. Nysanbayev A. Adam jane ashyq qogam. – Almaty: Qazaq ensiklopediyasy, 1998. – 160 b. [in Kazakh]